

LUKÁCS NIKOLETTA*

ÚJ ADATOK AZ ÁRPÁD-KORI HÁZAK FÜSTELVEZETÉSÉHEZ

1. BEVEZETÉS

Az Árpád-kori települések leggyakoribb régészeti jelenségei közé tartoznak a földbe mélyített épületek. Szerkezetükre a néprajzi párhuzamok és az ásatáson előkerült nyomaik alapján következtethetünk. Több elmélet és rekonstrukció született az elmúlt évtizedekben, de mégsem alakult ki egy egységes kép a házak belmagasságával, területével, funkciójával és füstelvezetésével kapcsolatban. Tanulmányomban két 12. századi település feltárása során tett megfigyeléseimet szeretném közölni, amelyek választ adhatnak e háztípusok szellőztetésének problematikájára.

2. A LELŐHELYEK RÖVID ISMERTETÉSE

Az Árpád-kori települések helyszíne Bács-Kiskun megyében, a Duna–Tisza közti Homokhátságon, az 5. sz. főúttól nyugatra elhelyezkedő Mercedes-Benz autógyár beruházási területének nyugati részén, az ún. Törökfái-dűlő délkeleti peremén található. A régészeti kutatások 2009-ben az üzem első épületeinek kialakításához kapcsolódó próba- és megelőző feltárásokkal kezdődtek, majd 2017-ben a gyár bővítéséhez szükséges újabb ásatásokkal folytatódtak [1. térkép].

Kecskemét–Törökfái-dűlő, Mercedes RL06 lelőhelyen Czifra Szabolcs, Wilhelm Gábor és Zsoldos Attila vezetésével egy Árpád-kori település közel 50%-át tárták fel 2009-ben, majd 2017-ben Skriba-Nagy Mónikával befejeztük a település teljes terepi kutatását.¹ A telep kialakítását nagymértékben befolyásolták a domborzati tényezők. A falu nyugati és keleti oldalán egy-egy domb található, amelyre a házakat és a műhelyeket építettek. A két domb között egy völgszerű mélyedés volt, ahol kutakat alakítottak ki. Mindezt négyzet alakban településkerítő árok vette körül. Ugyanez a szerkezet jellemző a 100 méterrel mellette található, körülbelül 50%-ban feltárt, hasonló korú Kecskemét–Mercedes RL15. lelőhely telepére is, amelynek kisebb részét Sóskuti Kornél vezetésével 2009-ben már megkutatták [2. térkép]. Keltezésüket a nagy mennyiségű kerámiaanyag mellett több esetben a házak padlóján hagyott II. Géza-, III. István- és friesachi érmék segítették. Pusztítás nyomai nem látszódtak, illetve a fémleletek kis számából arra lehet következtetni, hogy a települések lakói elhagyták a területet a tatárjárást megelőzően. A két hasonló szerkezetű település lakói egy időben, egymás mellett, de „egymásnak háttal”² a 12. század közepétől a 13. század elejéig laktak a vidéken. A két helyszínen összesen 124 földbe mélyített épület került elő, amelyek minimálisan eltérő szerkezete és kemencéik sokszínűsége további kutatásokra ad lehetőséget, azonban jelen tanulmányomban csak egy jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.³

3. A RÉGÉSZETI OBJEKTUMOK

A kutatást segítette, hogy a 12. század után már csak néhány késő középkori karám rétegezte felül a telepobjektumokat, illetve pusztításra utaló jelek sem mutatkoztak, így az elhagyott falvak bedőlt házait és kemencéit a hasonló korú betöltésükkel együtt lehetett vizsgálni. A régészeti jelenségek felső részét csupán a természetes erózió és a mezőgazdasági művelés bolygatta, ezért több esetben az épületek kemencéi beomlott boltozattal, de jó állapotban megmaradtak. A következőkben ezek közül ismertetek egyet-egyét a két faluból.

* Kecskeméti Katona József Múzeum, letti990@gmail.com

¹ Ezúton is köszönöm az ásatásvezetőknek, Wilhelm Gábornak (régész, KKJM) és Skriba-Nagy Mónikának (régész, KKJM) azt, hogy átengedték a lelőhely teljes anyagát feldolgozásra és publikálásra. Ezúton szeretném megköszönni Wolf Máriának, hogy a kezdetektől segített és támogatja a szakmai utamat. Bármikor és bármilyen tudományos kérdésben témavezetőként számíthatom rá az alap-, a mester- és a doktori képzés során. Határozottsága és kritikus szemlélete mindig új irányokba terelt, amellyel tudásomat folyamatosan bővíthettem.

² Az RL06. lelőhelyen található település spirális szerkezetű bejárata északon volt, míg az RL15. lelőhelyhez köthető telep bejárata a feltáratlan részen, vagyis a déli oldalon feltételezhető.

³ A két település a további kutatásaim tárgyát képezi, ezért részletes és bővebb elemzésüket későbbi tanulmányokban fogom közölni.

3.1. Törökfői-dűlő, Mercedes RL06. lelőhely

173. ház és 175. kemence

Téglalap alaprajzú földbe mélyített épület. T.: ÉNy–DK, méret: 400×300 cm, a.: 12 m², m.: 20 cm.⁴

Középtengelyében egy nagyméretű oszlophely volt.⁵ ÉK-i sarkában alakították ki a kerek, boltozatos kemencét.⁶ Vastag sárga agyagból építették, amelynek a belseje 5–10 cm vastagon vörösre átégett. Kemény sütőfelülete a padló szintjén található. Alatta kézikorongolt fazekak és bográcsok töredékeiből hőmegtartó réteg feküdt. Széles, trapéz alakú nyílása a házbelső felé nézett. A boltozat hátsó felénél egy kis kürtőszerű, tapasztott, vörösre átégett kivezetőnyílást alakítottak ki. A kemence melletti, DK-i sarokból indult a ház „nyele”. Bejáratnak nem volt nyoma [1. tábla 1-2; 2. tábla].

Leletanyagát kézikorongolt fazék- és bogrács töredékek, illetve néhány apró vastárgy alkotta.

3.2. Mercedes RL15. lelőhely

488. ház és 489. kemence

Négyszög alaprajzú földbe mélyített épület. T.: ÉNy–DK, méret: 320×300 cm, a.: 9,6 m², m.: 30 cm.

Az épület két rövidebbik oldalának a közepénél egy-egy, illetve a lakótér közepén egy sekélyebb oszlophely volt. Az ÉNy-i sarokban egy ülögödör alakítottak ki. A döngölt padló szürke, kemény réteggé mindenhol megmaradt. A K-i sarokba építették az ovális kemencét. Agyagból készült boltozatának belső része vörösre átégett, külseje sárga maradt.⁷ Keményre tapasztott sütőfelülete a padlóval egy szinten volt. Alatta kerámia réteget nem alakítottak ki. Széles, trapéz alakú nyílása a házbelső felé nézett. A boltozat hátsó felénél egy kis kürtőszerű, tapasztott, vörösre átégett 6 cm átmérőjű kivezetőnyílás jelentkezett. Bejáratra és „nyélre” utaló jelek nem voltak. A ház DK-i sarkában egy méhkas alakú szarmata veremmel, a nyugati oldalán pedig egy szarmata sekély árokkal alkotott szuperpozíciót [3. tábla 1-2; 4. tábla].

Leletanyagát kézikorongolt fazék- és bogrács töredékek, illetve állatcsont alkotta.

4. AZ ÁRPÁD-KORI FÖLDBE MÉLYÍTETT HÁZAK FÜSTELVEZETÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA

Az ismertetett két településen több mint 100 épületet tártunk fel, amelyek szerkezete nagyon hasonló, azonban apróbb eltérések⁸ majdnem minden esetben megfigyelhetők, vagyis a 12. századi földbe mélyített házak alapjaikban megegyeztek, de részleteikben sokszínűek voltak.

Az elmúlt hatvan évben több kutató és kutatócsoport rekonstruálta az Árpád-kori földbe mélyített épületek szerkezetét elméleti grafikus vagy kísérleti régészeti módszerekkel.⁹ Céljuk a földbe mélyedő házak lakhatóságának vizsgálata, a belmagasság és a terület meghatározása, illetve az építéstechnika megismerése volt. Azonban a kemencék használatának rekonstruálása háttérbe szorult és továbbra is megoldásra vár.

Az ismertetett két kemence talán választ adhat e háztípus szellőztetési módszerének kérdésére. Véleményem szerint az agyagból tapasztott boltozatos kemencék hátsó felén található kisméretű, kerek kürtökön jutott ki a felfelé szálló füst, és nem a nyílásokon. A kis kürtök – habár csak nagyon kevés esetben lehetett ezeket megfigyelni – mindig magasabban jelentkeztek, mint a kemence nyílása, ezzel segítve a füst útját felfelé. Hasonló kemencéhez csatlakozó kürtöket az 1990-es évek második felében Vizi Márta és Miklós Zsuzsa is megfigyelt a Decs–Etén feltárt 10–11. századi település 5. veremházánál. Füstelvezető funkciót tulajdonítottak neki,¹⁰ ami meghatározó mérföldkő volt a kemencék kutatásának történetében. Erre a technikai lehetőségre 2011-ben a Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány tagjaiból álló kísérleti régészeti kutatócsoport is gondolt. Ők a Csepel–Nyilasokra-dűlőn talált

⁴ A mélységi adatok a humuszolt felszíntől értendők.

⁵ H.: 60 cm, sz.: 55 cm, m.: 42 cm.

⁶ Átm.: 100 cm, relatív m.: 30 cm.

⁷ Átm.: 76 cm, relatív m.: 44 cm.

⁸ A házak részletes elemzése területi okok miatt jelen dolgozatban nem lehetséges, azonban előljáróban elmondható, hogy a tájolásukban, illetve a kemencék, a bejárat és a „nyél” elhelyezkedésében, valamint az oszlophelyek számában és helyében nagyon változatos képet mutatnak.

⁹ TAKÁCS 1999, 93–129.

¹⁰ MIKLÓS–VIZI 1999, 226.

ház¹¹ hasonló nyílással rendelkező kemencéjét építették meg egy veremház rekonstrukciójához,¹² s már az építkezés során felmerült a füstelvezetés kialakításának kérdése. Az épület elkészült, de a kemence működéséről nem jelent meg publikáció. Zay Orsolya szíves szóbeli közlése alapján tudható, hogy a kemence begyújtása után így is hatalmas füst keletkezett a lakótérben, amely lakhatatlanná tette a veremházat. Véleményem szerint a problémát az okozhatta, hogy az épülethez nem alakítottak ki „nyelet”, ami a szellőztetés szempontjából elengedhetetlen.

A téma és az új megfigyelések vonatkozásában indokolt eme jelenség részletes ismertetése. Az épületek sarkából induló, keskeny, árokszerűen megmaradt mélyedés régóta szolgál különböző elméletek kiindulópontjaként. A kecskeméti településeken feltárt földbe mélyített házakhoz a legtöbb esetben tartozott egy, a szaknyelvben használt „nyél” vagy „nyúlvány”. Kialakításuk, méretük változatos, többnyire a kemencével szemben levő sarokban találhatóak. Kezdetben általánosan elfogadott volt az a nézet, miszerint az Árpád-kori házaknak még nem volt kéményük, a füst tehát csak az ajtón vagy a tető nyílásain keresztül távozott a szabadba.¹³

A 1990-es évek végén több kísérleti régészettel foglalkozó kutatócsoport alakult, akik Árpád-kori veremházakat építettek. A Szarvasgedén épült veremház kapcsán felmerült a „nyél” funkciójának kérdése, ugyanis nagymértékben befolyásolta az építkezést. Bencze Zoltán a Rákospalota–Újmajor területén feltárt 363. épület alapján a nyúlványt a tető alá helyezte.¹⁴ Ez határozta meg a ház belsejében kialakított padka méretét, illetve az alaprajzi kiterjedését. Pont ezekből az okokból adódóan Sabján Tibor nem értett egyet az elmélettel és a házon kívülre helyezte a „nyél” végét.¹⁵ Mindenesetre a nyúlványok funkcióját és alakját nem tudták meghatározni, így a kérdés továbbra is nyitott maradt.¹⁶ 1998-ban Szentgyörgyi Viktor szintén kísérleti régészeti tapasztalatokra alapozva új magyarázattal szolgált a nyúlványok kialakításával kapcsolatban. Véleménye szerint a „nyél” a ház használata közben meggyengült vagy eltörtt szarufák kicserélésének a nyoma. Teljes hossza pedig pontosan megmutatja, hogy e beépített szarufa a lakógödör szélétől milyen távolságban támaszkodott a talajra.¹⁷ Elmélete a mai napig nem talált elfogadásra a régészet kutatói körében. A témában nagy jelentőséggel bírtak az Esztergom–Zsidódon előkerült Árpád-kori település házai, amelyek ellentmondtak a korábbi elméleteknek. A keskeny árkocskák helyett zárt kürtök láttak napvilágot, amelyeknek az ásató, Molnár Erzsébet füstelvezető funkciót tulajdonított.¹⁸ Az új információk tekintetében Sabján Tibor 2005-ben megjelent publikációjában már szintén füsttelenítő céllal magyarázza kialakításukat, azonban a füst és a levegő irányát pontosan nem tudta meghatározni.¹⁹

A 2000-es évek eleje óta rengeteg olyan Árpád-kori település látott napvilágot, ahol „nyeles” házak kerültek elő, azonban a nyúlványok szerepét továbbra sem lehetett megfejtetni. A kecskeméti településeken a mélyebbre ásott épületek esetében nemcsak keskeny árkocskákat, hanem az esztergom–zsidódi házakéhoz hasonló kürtöket is meg tudtunk figyelni [5. tábla 1]. Ebből arra következtethetünk, hogy a falvak többi házánál szintén lehettek kürtök, azonban a humuszba nyúló felső részük megsemmisült a mezőgazdasági művelés és a humuszosítás során. Valószínűleg a kemencék boltozatának hátsó felén található kisebb kürtök szintén nagyobb számban megmaradtak volna, ha mélyebben alakítják ki a kemencéket. Az ismertetett jelenségek alapján feltételezhető, hogy a különböző kürtök (kemence kürtője és a nyél) együttesen tartották fenn a légáramlást, vagyis egy komplett füstelvezető és szellőztető rendszert alkottak. A ház sarkában található nagyobb kürtőn keresztül a friss, tiszta levegő alulról érkezett a lakótérbe, majd a kemence nyílásán át bejutott a kemence belsejébe és onnan nyomta felfelé a boltozatban található kisebb kürtőhöz a füstöt, amely a kemence háta mögött talán egy kéményen át, a réseken vagy egy ablakon távozott. Az mindenesetre bizonyos, hogy a füst nem szállt vissza a kemence nyílásán keresztül az előtte dolgozó személyt zavarva [5. tábla 2].

¹¹ KOVÁCS 2001, 438.

¹² ZAY 2013, 37–38.

¹³ MÉRI 1964, 14.

¹⁴ BENCZE 1999, 18, 60. és 30. kép.

¹⁵ SABIJÁN 1999, 141.

¹⁶ BENCZE 1999, 9–72.

¹⁷ SZENTGYÖRGYI–BÚZÁS–ZENTAI 2000, 311–330; SZENTGYÖRGYI 2001, 93.

¹⁸ MOLNÁR 2001, 115–117.

¹⁹ SABIJÁN 2005, 88–91.

5. ÖSSZEGZÉS

A most bemutatott kecskeméti épületek és kemencéik segítségével talán az Árpád-kori házak füstelvezetésének kérdése végre megoldódni látszik, ezáltal pedig már kevésbé tűnnek lakhatatlannak és fejletlennek ezek a háztípusok. A dolgozatban ismertetett elmélet egyelőre hipotetikus, bebizonyításához mindenképp kísérleti régészeti módszereket kellene alkalmazni, amire reményeink szerint a közeljövőben lehetőség is nyílik.²⁰

Irodalom

- BENCZE 1999 = Bencze Z.: Beszámoló a Rákospalota–Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 9–72.
- KOVÁCS 2001 = Kovács E.: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel–Nyilasokra dülön. *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14 (2001), 437–446.
- MÉRI 1964 = Méri I.: *Árpád-kori nép építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. [Régészeti Füzetek II.12.] Budapest 1964.
- MIKLÓS – VIZI 1999 = Miklós Zs. – Vizi M.: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *WMMÉ* 21 (1999), 207–269.
- MOLNÁR 2001 = Molnár E.: Esztergom–Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 109–126.
- SABJÁN 1999 = Sabján T.: A veremház rekonstrukciója. In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 132–176.
- SABJÁN 2005 = Sabján T.: Kürtő az Árpád-kori házban. In: *Hagyomány és változás a népi kultúrában*. Szerk.: Szabó S. [Jósa András Múzeum Kiadványai 58.] Nyíregyháza 2005, 83–94.
- SZENTGYÖRGYI 2001 = Szentgyörgyi V.: „Földbeásott lakóház”. *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14 (2001), 55–100.
- SZENTGYÖRGYI–BÚZÁS–ZENTAI 2000 = Szentgyörgyi V. – Búzás M. – Zentai M.: Az Árpád-kori házak „nyele”. In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. [Heves Megyei Régészeti Közlemények 2.] Eger 2000, 311–330.
- TAKÁCS 1999 = Takács M.: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori településekben (tudománytörténeti áttekintés). In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 93–129.
- ZAY 2013 = Zay O.: Egy Árpád-kori veremház rekonstrukciója. In: *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Varga M. [A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.] Kaposvár 2013, 33–40.

²⁰ Ezúton köszönöm a tanácsokat és a támogatást Sz. Wilhelm Gábornak és Wolf Máriának.

NIKOLETTA LUKÁCS

New data on smoke conduction in the Árpád age houses

Two nearby Árpád age settlements were excavated during the preventive excavations preceding the construction of the Mercedes-Benz plant in Kecskemét. Both settlements were surrounded by ditches and were inhabited in the same period, as attested by coin finds of King Géza II (1141–1162) and King István III (1162–1172), as well as some Frie-sacher denars.

The excavation at the Mercedes RL06 site began in 2008 with the construction of the first buildings of the car factory, when approximately half of the settlement complex was excavated by Gábor Wilhelm, Szabolcs Czifra and Attila Zsoldos. As the Mercedes Benz plant was to expand in 2017, a new opportunity arose to fully explore the site, under the supervision of the author and Mónika Skriba-Nagy. The excavated settlement complex covered an area of 10 to 11 hectares. It was surrounded by a single, deep ditch and consisted of at least eighty-two semi-subterranean houses.

The other settlement documented as Mercedes RL15 was identified nearby. About half of the habitation area was uncovered during the summer of 2017. The remaining part fell outside the development area, so more research remains to be done. This village included forty-two houses and was also surrounded by a deep and wide ditch. In addition to the buildings, some outdoor ovens and various storage and refuse pits were observed.

The morphology of the two settlements is extremely similar. The houses and outdoor ovens also display the same structure. Among the excavated houses, one hundred and twenty buildings had both a so-called “shaft” – a short trench leading out from one side of the building’s pit – and an oven. In case of those houses which were less damaged by the agricultural activities, it was noticeable that these shafts were, in fact, flues. Furthermore, the ovens also had narrow openings on the rear side of their wall to let out the smoke. I argue that the flue served to channel fresh air into the inner space of the house, while the draft conducted the smoke to the back of the oven and out through a smoke hole or chimney.

The houses documented at the Kecskemét site and their ovens may help to answer the questions concerning smoke conduction in the Árpád age houses. These types of dwellings were previously described as hardly habitable and underdeveloped. In the future, methods of experimental archaeology might contribute to verifying the hypothesis presented in the paper.

1. térkép: Az RL06. és az RL15. lelőhely elhelyezkedése

2. térkép: A lelőhelyek felszínrajza

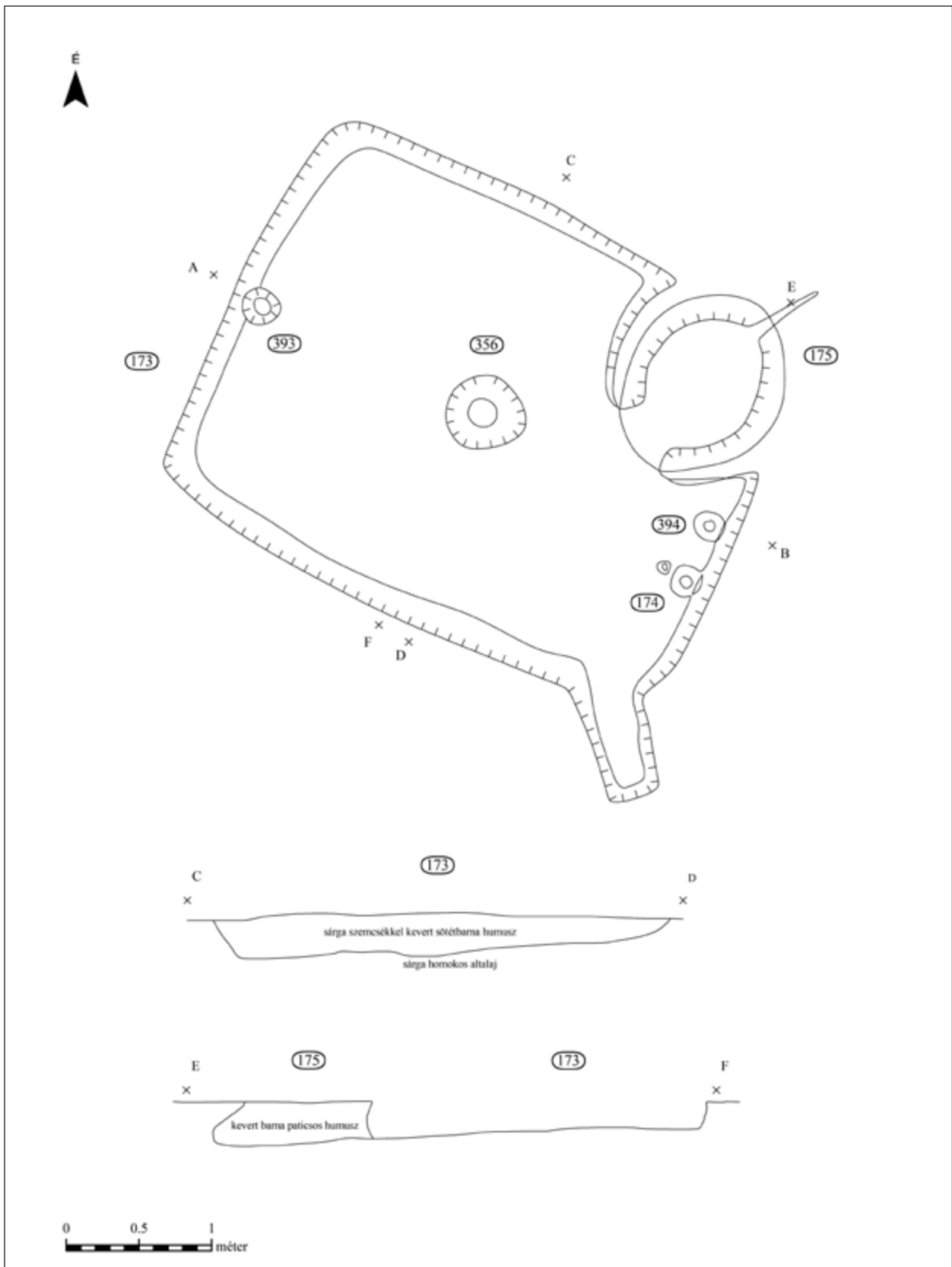

1

2

1. tábla: 1.: A 173. ház és a hozzá tartozó 175. kemence; 2.: A 175. kemence füstelvezető kürtője

2. tábla: A 173. ház és a 175. kemence metszet- és felszínrajza

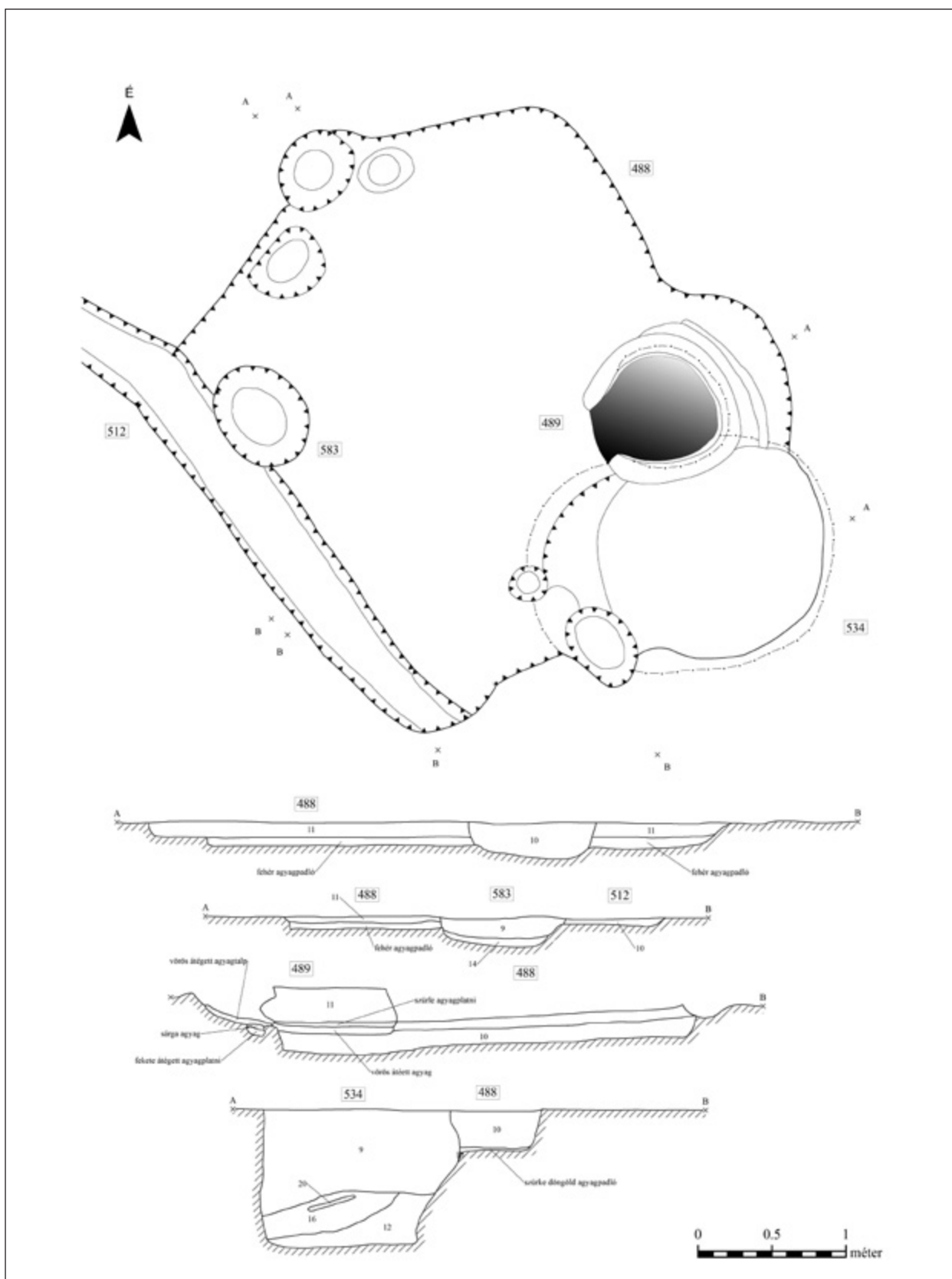

1

2

3. tábla: 1.: A 488. ház és a hozzá tartozó 489. kemence; 2.: A 489. kemence metszete a kürtő feltjával

4. tábla: A 488. ház és a 489. kemence metszet- és felszínrajza

